

הלכות מוסר מלחמה לרמב"ם

הרב נתן קוטלר, סרן (במיל') – רב חטיבה 460 לשעבר

- א. הקדמה
- ב. ארבעה מעגלים של מוסר מלחמה לפי הרמב"ם
- ג. הקריאה לשלום
- ד. מוסריות במצור
- ה. בל תשחית במלחמה
- ו. קדושת המחנה הצבאי
- ז. סיכום

א. הקדמה

במשך אלפיים שנות הגלות הארוכה לא היתה לנו מדינה וצבא ולא נאלצנו להתמודד עם שאלות בענייני צבא, מלחמה ובטחון²⁴. אך כיום כשזכינו לשוב לארצנו ולהקים מדינה אנו נאלצים להתמודד עם שאלות אלו ובפרט עם דילמות בנושאי מוסר מלחמה. השאלה היא האם יש הלכות מוסר מלחמה?

זכינו שהרמב"ם ראה למרחקים והכניס ל'משנה תורה' גם הלכות שבתקופתו היו 'עתידיות' כמו 'פרה אדומה', קרבנות, בית המקדש, הלכות מלכים ועוד. הרמב"ם מתייחס בהלכות מלכים (פרק שישי) לנושאים במוסר מלחמה הרלוונטיים לתקופתנו מהקריאה לשלום ועד לקדושת המחנה הצבאי. במאמר זה נברר את הלכות מוסר מלחמה לפי הסדר של הרמב"ם וכמובן כדרכה של תורה נלמד גם את השיטות העיקריות של שאר הפוסקים. ננסה לחשוף את האמירה הייחודית והעמוקה של ההלכה בנושא וננסה להציע מבוא כללי למוסר לחימה על פי ההלכה מתוך ראייה מערכתית. נציין שאין במאמר זה כדי להקיף נושא גדול ומורכב זה. ובפרט כמעט ולא עסקנו בשאלה החמורה והחשובה ביותר – היחס לאזרחי האויב בשיגרה ובמלחמה.

24 ראה: הרב גורן בהקדמתו ל'משיב מלחמה': "מאז מלחמת בר כוכבא כ-ס"ה שנה לאחר חורבן הבית השני, לא היו הלכות מלחמה צבא ובטחון לאומי אקטואליים בחיי העם. קרוב לאלפיים שנה הופיעו בעיות אלו כ'הלכתא דמשיחא'" (עמ' 10). ולכן אין לנושאים אלו "מסורת רציפה של פסיקה מדור לדור. אין להם חלק מקביל בשולחן ערוך, ולא בספרי הפוסקים" (שם). אולם זכינו בדורות האחרונים לחיבורים תורניים חשובים בשאלות אלו על ידי הרב גורן, הרב ולדנברג, הרב ישראלי, הרב נריה ועל ידי רבים נוספים בחיבורים כמו 'תחומין' ועוד.

ב. ארבעה מעגלים של מוסר מלחמה לפי הרמב"ם

סדר הלכות מוסר מלחמה

מי שמעייין בפרק שישי מהלכות מלכים לרמב"ם, רואה שישנן ארבע מצוות הקשורות למלחמה לפי הסדר הבא: הקריאה לשלום (הלכות א-ו), השארת נתיב מילוט במצור (הלכה ז), איסור השחתת אילנות פרי (הלכות ח-י) וקדושת המחנה (הלכות יד-טו). סדר כתיבת מצוות אלו אינו אקראי, אלא יש לו מבנה וחוקיות²⁵.

המבנה

מוסר הלחימה לפי הרמב"ם מורכב מארבעה מעגלים המקיפים את שלבי המלחמה ואת ההתמודדויות העיקריות של הלוחם: המעגל הראשון: המפגש הראשוני עם המלחמה (הקריאה לשלום). המעגל השני: היחס לאזרחי האויב (השארת נתיב מילוט במצור). המעגל השלישי: מניעת השחתת והרס (שמירה על אילנות פרי). המעגל הרביעי: האווירה במחנה הצבאי (קדושת המחנה).

ג. הקריאה לשלום

לפתוח את המלחמה בשלום

בפרשת שופטים נאמר²⁶: "כי תקרב אל עיר להלחם עליה וקראת אליה לשלום. והיה אם שלום תענך ופתחה לך והיה כל העם הנמצא בה יהיו לך למס ועבדוך". הרמב"ם כתב²⁷: "אין עושין מלחמה עם אדם בעולם עד שקוראין לו שלום אחד מלחמת הרשות ואחד מלחמת מצוה, שנאמר כי תקרב אל עיר להלחם עליה וקראת אליה לשלום". מדוע מוטלת

25 ראה: שו"ת חוט המשולש ח"א ס' י: "והנה כל בקי בדרכו יודע שרוב כוונתו נלמד ע"י לדרוש סמוכים בסידורו". וראה: מגיד משנה הלכות שבת, הקדמה: "אמר הכותב: יותר שהיה רבינו חכם בדיני התורה ודבריו בהם צוף דבש אמרי נועם. עוד און וחקר ותקן בהפלגת סדורו בספריו ולמד דעת את העם בהיות כל דבר דבור על אופניו וכל ענין מיושב במקומו. לזאת כל בקי בספריו ואשר יחפוץ לבוא חדריו כי מקדם מלך ובית ממלכה סתריו, יערב לו לדעת סדור רבינו במאמריו...". וראה: הקדמת מרכבת המשנה (רבי שלמה מחעלמא): "ואפילו מאן דלא דרש סמוכין בעלמא. במשנה תורה דרש".

26 דברים כ, י-יא.

27 הלכות מלכים ו, א.

עלינו החובה לקרוא לשלום? הקריאה לשלום מבטאת את הרעיון שהמלחמה אינה אידיאל אלא מטרתה להביא שלום¹. ולכן, אנו עושים כל שביכולתנו למנוע מלחמה².

איך אנו יכולים להבין את הקריאה לשלום בעיצומה של מלחמה? והרי השלום והמלחמה הם שני קטבים הרחוקים זה מזה כרחוק מזרח מן המערב! ולכן איך אנו מצפים מהאויב שאתמול שנא אותנו וביקש להילחם בנו, לשכוח זאת והיום לאהוב אותנו ולעשות שלום? חז"ל מדריכים אותנו לברר מתי, עם מי, ומהם התנאים של הקריאה לשלום.

מתי קוראים לשלום?

הקריאה לשלום הראשונה בתולדות עם ישראל, הייתה הקריאה לשלום של משה כלפי סיחון מלך האמורי³: "ואשלח מלאכים ממדבר קדמות אל סיחון מלך חשבון דברי שלום". לאחר מכן אנו מוצאים שיהושע שלח שלוש איגרות לכל העמים בארץ ישראל לפני הכניסה לארץ "מי שהוא רוצה להפנות – יפנה, להשלים – ישלים, לעשות מלחמה יעשה"⁴. מהי שעת הקריאה לשלום בשני מקרים אלו? האם מדובר לפני המלחמה או בעיצומה של המלחמה? המהר"ל מסביר⁵ שהקריאה לשלום יכולה להיות רק לפני המלחמה ולא בעיצומה של המלחמה. ולכן, הקריאה לשלום של משה ושל יהושע היו לפני המלחמה. הקריאה לשלום של משה כלפי סיחון מלך האמורי היתה לפני שהגיעו לארצו של סיחון ולפני שהמלחמה נראתה באופק. הקריאה לשלום של יהושע כלפי העמים בארץ ישראל, היתה לפני שנכנסו לארץ ועברו את הירדן. "שלש פרסטיניות [=איגרות] שלח יהושע לארץ ישראל עד שלא יכנסו לארץ"⁶. כאשר קולות המלחמה טרם נשמעו ולא הגיעה עדיין שעת המלחמה, ניתן

1 להרחבה לגבי תפיסת מוסר הלחימה ובערך השלום לפי התורה – ראה במאמריי (פורסמו בעלון 'באהבה ובאמונה' של 'מכון מאיר'): 1. סידרת 'גמרא באמונה' מסכת קידושין – חלק ז: כיבוש או קניין חזקה? (גליון 1226). 2. סידרת 'המלוכה והממשלה' – חלק יב: השאיפה לשלום עולמי (גליון 1162). 3. סידרת 'המלוכה והממשלה' – חלק יג: מוסר מלחמה בעידן הפוסט-מודרני (גליון 1163). 4. סידרת 'מלחמה ושלום' – חלק א: המלחמה אינה אידיאל (גליון 1074). 5. סידרת 'מלחמה ושלום' – חלק ב: מטרת המלחמה היא השלום (גליון 1075). 6. סידרת 'מלחמה ושלום' – חלק ג: להילחם מתוך מוסריות (גליון 1076).

2 עקידת יצחק במדבר שער פא; דברים שער צז. האברבנאל (דברים פרק כ) מונה שלוש סיבות לקריאה לשלום: (1) הקריאה לשלום נותנת לאויב את האפשרות לשוב למוטב. ומצידנו אנו הולכים בדרכיו של הקב"ה שנתן לרשע אפשרות לשוב בתשובה. (2) כיבוש האויב בדרכי שלום, עדיף מאשר על ידי מלחמה. כי הכיבוש בדרכי שלום מראה על מעלה מוסרית ואילו כיבוש על ידי מלחמה עלול להראות על אכזריות. (3) עדיף מבחינה טקטית לבחור בשלום בטוח מאשר בנצחון מסופק במלחמה. וכן, השלום עדיף על הסתכנות באבידות בנפש במלחמה.

3 דברים ב, כו.

4 ירושלמי שביעית ו, א; רמב"ם הלכות מלכים ו, ה.

5 גור אריה דברים כ, י.

6 ירושלמי שם.

לקרוא לשלום. אולם, כאשר נמצאים במצב של מלחמה, הקריאה לשלום אינה רלוונטית, כי אי אפשר לשנות ברגע אחד, באמצעות שלום של פיסת נייר את שנאתו של האויב כלפינו. הקריאה לשלום אינה הפסקת אש או הסכם שלום, אלא הזדמנות לתהליך עמוק ואמיתי של שלום אמת ובר קיימא⁷.

עם מי קוראים לשלום?

בספר שמואל ב' מסופר שדוד המלך שלח משלחת לקרוא לשלום לחנון בן נחש, מלך בני עמון⁸. אולם התגובה של בני עמון היתה הפוכה לחלוטין ממחווות השלום של דוד והאשימו את המשלחת בריגול. התוצאה היתה השפלה לאומית וביזיון נוראי "ויקח חנון את עבדי דוד ויגלח את חצי זקנם ויכרת את מדויהם בחצי עד שתותיהם וישלחם". בסופו של דבר בני עמון גררו עמהם למלחמה את מלך מעכה, ארם צובא וארם נהריים, ופרצה מלחמה גדולה נגד עם ישראל. איך ייתכן שהקריאה לשלום של דוד המלך הביאה לידי מלחמה מצד בני עמון?

חז"ל לומדים מסיפור זה שדוד המלך קרא לשלום כלפי מי שלא היה צריך לקרוא לשלום ובסופו של דבר יצאה מכך תקלה גדולה ומלחמה עם ארבע אומות. "את[ה] מוצא במי שבא עמהם במדת רחמים, לסוף בא לידי בזיון מלחמות וצרור...שבקש [=דוד] לעשות טובה עם מי שאמר הקדוש ברוך הוא לא תדרוש שלומם"⁹. כאשר אנו מנסים לקרוא לשלום כלפי אומה שמערכת הערכים שלה מבוססת על כוחניות ורוע, מחוות השלום שלנו עלולה להתפרש אצל אומה זו כחולשה המזמינה מלחמה, "אני שלום וכי אדבר, המה למלחמה"¹⁰. ולכן, הקריאה לשלום כלפי מי שלא צריך לקרוא לשלום, עלולה להביא לידי מלחמה במקום השלום המיוחל¹¹.

7 ישנה מחלוקת גדולה בין הרמב"ם והרמב"ן מצד אחד לבין רש"י והראב"ד מצד שני אם הקריאה לשלום נוהגת במלחמת מצוה או רק במלחמת הרשות. לפי כו"ע אין קריאה לשלום במלחמת עזרת ישראל מיד צר (במקרה שהאויב תקף אותנו או עומד לתקוף). הקריאה לשלום רלוונטית רק כאשר היוזמה ההתקפית היא מצידנו במקרים כמו כיבוש הארץ, מלחמת עמלק או במלחמת הרשות.

8 י, ב-ו. ובמלבי"ם שם.

9 במדבר רבה פנחס כא, ה.

10 תהלים קכ, ז.

11 לעומת זאת, מצינו שלפי שיטת הרמב"ם קוראים לשלום לכל אדם בעולם ואפילו לשבעת העממין ולעמלק ולא הורגים אותם אם השלימו (הלכות מלכים ו, א; ד). אך הראב"ד השיג על הרמב"ם שאת שבעת העממין ועמלק הורגים אפילו אם השלימו ורצו לקבל עליהם מס ועבדות. אולם, הכסף משנה ניסה להסביר שכונתו של הרמב"ם אם השלימו בכך שקיבלו שבעת מצוות בני נח ואז יצאו מכלל שבעת עממין ומכלל עמלק ונחשבים כבני נח הכשרים.

אך עדיין צריך להבין מהו החילוק בין שבעת העממין ועמלק שקוראים להם לשלום, לעומת עמון ומואב שלא

כמובן שהשלום כמובן העמוק, אינו רק שיהיה שקט ולא יהיו מלחמות, אלא 'שלום' מלשון 'שלימות', להביא את העולם לשלמותו המוסרית והרוחנית. הרעיון הוא שניתן להתחיל את המסע לעבר השלום כמובן העמוק, רק עם מי שמחויב למערכת הערכים של מוסריות ורוחניות. התורה מבינה שלום אמיתי מחייב תהליך עומק ומחולל שינוי. ולכן, התורה מציבה שלושה תנאים לקריאה לשלום שרק העמידה בהם עשויה להביא לשלום המיוחל (ראה רמב"ם הלכות מלכים ו, א).

האמת והשלום

האמת נקראת חותמו של הקב"ה¹² והשלום שמו של הקב"ה¹³. מה ההבדל בין חותמת לבין שם? בחותמת, האותיות נכתבות בכת אחת ואילו בכתיבת שם, האותיות נכתבות בזו אחר זו. כמו החותמת שיוצאת בכת אחת, האמת מאוד כללית ומוחלטת. ואילו כמו כתיבת האותיות בזו אחר זו, השלום דורש תהליך ארוך שדורש הזדהות מכל פרט¹⁴. הנוסחה לשלום אמת, היא רק כאשר משלבים את האמת והשלום יחדיו ועוברים תהליך עמוק ואמיתי לקראת השלום המיוחל. "והאמת והשלום אהבו"¹⁵.

ד. מוסריות במצור

השארית נתיב מילוט במצור

בפרשת מטות נאמר¹⁶: "ויצבאו על מדין כאשר צוה ה' את משה". מה היה הציווי של ה' לגבי המצור על מדין? חז"ל אומרים¹⁷: "ויצבאו על מדין, הקיפוה מארבעה רוחותיה. ר' נתן אומר נתן להם רוח רביעית כדי שיברחו". הרמב"ם פוסק כשיטת ר' נתן¹⁸: "כשצריך על עיר לתפשה, אין מקיפין אותה מארבע רוחותיה אלא משלוש רוחותיה, ומניחין מקום לבורח ולכל מי שירצה להמלט על נפשו, שנאמר 'ויצבאו על מדין כאשר צוה ה' את משה' מפי השמועה למדו שבכך צוהו". השארית נתיב מילוט במצור מבטאת את השמירה על ערכי

קוראים להם לשלום? האם ייתכן שמערכת הערכים של עמון ומואב מקולקלת מוסרית יותר מאשר שבעת העממין ועמלק? אני משאיר שאלות אלו לעת עתה ב'צריך עיון'.

12 שבת נה, א.

13 ויקרא רבה ט, ט.

14 ביאורי הרא"ה לפרקי אבות (מכון הרצ"ה, ירושלים, תשס"ו), עמוד עז. וכן ראה: הרב ארי שבט, מגד ירחים גליון מס' 148 שהביא את כתבתו של י. איש שדה בעתון ההד שנה ה טבת תר"ץ שציטט את הרב קוק בשיחתו בפגישת פרידה עם סיר מרימן ולורד אירליי שייצגו את היישוב היהודי בארץ בוועדת שאו.

15 זכריה ח, יט.

16 במדבר לא, ז.

17 ספרי מטות קנז.

18 הלכות מלכים ו, ז.

המוסר גם בלחימה. כך הרמב"ן כותב¹⁹: "כי בזה נלמוד להתנהג בחמלה אפילו עם אויבינו בעת המלחמה".

הדילמה: הייתכן שנאפשר לאויב לברוח!?

איך אנו יכולים להבין את מתן האפשרות לאויב לברוח בשעת מלחמה? הרי האויב יוכל להתארגן מחדש כדי לתקוף את עם ישראל בעתיד! אין ספק שיש להישאר מוסריים בשדה הקרב, אך השאלה היא היכן עובר הגבול? לעיתים הרצון להיות מוסרי מדי עד כדי חיזוק האויב, בעצמו אינו מוסרי! הפוסקים מדריכים אותנו לברר את השאלות הבאות: באיזו מלחמה מדובר, מלחמת מצוה או מלחמת רשות, ומי רשאי לברוח, האזרחים או חיילי האויב.

באיזו מלחמה מדובר?

הרמב"ן כותב שמצות השארת נתיב מילוט במצור "היא מצוה לדורות בכל מלחמת הרשות"²⁰. אך כאשר מדובר במלחמת מצוה, לפי רוב השיטות, דין זה אינו חל. ומדוע? אחת מההגדרות למלחמת מצוה שמצויות יותר כיום היא "עזרת ישראל מיד צר"²¹, כאשר היוזמה ההתקפית היא מצד האויב ועם ישראל נאלץ להילחם במלחמת הגנה. במקרה כזה לא ייתכן להשאיר לאויב נתיב מילוט מאחר וכל מטרתו היא לתקוף את עם ישראל ולכן עלינו להגיע להכרעה בקרב ולוודא שהאויב לא יוכל להתארגן מחדש ולתקוף אותנו בעתיד. אמנם, חשוב לציין שגם במלחמת מצוה, השאלה האם להשאיר נתיב מילוט, נתונה לשיקול דעתם הבלעדי של הממשלה ומפקדי הצבא²². שהרי ישנו צד טקטי בהשארת נתיב מילוט כדברי הרמב"ן (שם) "ובו עוד תקון שנפתח להם פתח שיברחו ולא יתחזקו לקראתנו".

מלחמת מנע

יש גם סוג נוסף של מלחמה - מלחמת מנע. כאשר אנו מקבלים מודיעין שהאויב מתכונן למתקפה עלינו²³. במקרה זה, היוזמה ההתקפית היא מצידנו ומטרתה להחליש את האויב כדי שלא יוכל לתקוף אותנו בעתיד. ישנה מחלוקת האם לפי הרמב"ם מלחמת מנע מוגדרת כמלחמת מצווה. הלחם משנה כתב שמלחמת מנע היא מלחמת רשות, אך רוב הפוסקים מכריעים שמלחמת מנע היא מלחמת מצוה לכל דבר ועניין "והרמב"ם שכתב עזרת ישראל מיד צר, כוונתו גם כן כשיש חשש שיבואו עלינו דזהו גם כן עזרת ישראל כמובן"²⁴. ולכן,

19 השגות הרמב"ן לסהמ"צ שכחת העשין ה.

20 שם; חינוך תקכו.

21 הלכות מלכים ה, א.

22 הרב ישראלי בתחומין ד, עמוד 36.

23 בבלי וירושלמי סוטה, סוף פרק ח.

24 ערוך השולחן העתיד הלכות מלכים, עד.

גם במקרה שהיוזמה ההתקפית היא מצידנו ומטרתה מלחמת מנע, לא ייתכן להשאיר לאויב נתיב מילוט כדי שלא יתארגן עם נשק וחיילים לתקוף אותנו בעתיד.

באיזו מלחמה יש להשאיר נתיב מילוט?

כאשר מדובר במלחמת הרשות (שאינה שייכת בימינו)²⁵, כהגדרת הרמב"ם "והיא המלחמה שנלחם עם שאר העמים כדי להרחיב גבול ישראל ולהרבות בגדולתו ושמעו", בוודאי שעלינו להשאיר נתיב מילוט במצור, שהרי מטרת המלחמה אינה התגוננות או מניעת מתקפה עתידית, אלא הרחבת גבול ישראל²⁶. מתן האפשרות להימלט, יחליש את רצון הלחימה של אנשי העיר והם לא ילחמו עד הסוף. כמו כן, פתיחת נתיב מילוט תביא לפינוי העיר מהאוכלוסייה²⁷. יש מי שכתב שגם במלחמת מצוה כמו 'עזרת ישראל מיד צר', יש להשאיר נתיב מילוט ורק במלחמת מצוה כמו 'שבעת עממים' אין להשאיר נתיב מילוט²⁸.

מי רשאי לברוח?

מתן האפשרות לבריחה היא רק כלפי האזרחים בעיר ולא כלפי מחבלים. וזאת משום שאם אנו מאפשרים נתיב מילוט למחבלים שכל מטרתם היא לרצוח אותנו, הם יתארגנו מחדש להמשך הטרור נגדנו²⁹. על הפסוק "אל תהי צדיק הרבה", אומרים חז"ל³⁰: "רשב"ל אומר כל מי שנעשה רחמן במקום אכזרי סוף שנעשה אכזרי במקום רחמן, ומניין שנעשה אכזרי במקום רחמן". ניתן לטעות ולחשוב שהרחמנות על האויב, מביאה רחמנות לעולם, אך חז"ל מלמדים אותנו שההפך הוא הנכון: הרחמנות על האויב מביאה אכזריות לעולם, שהרי אם לא ייעצר, האויב ימשיך במעשיו הרעים ויהווה סכנה לכלל.

סיכום ביניים

לעיתים המוסריות 'נמצאת במצור', כאשר מצד אחד הדרישה ה'מוסרית' היא לאפשר לאויב לברוח ואילו מצד שני הדרישה המוסרית היא להגן על עמנו. אך מוסר הלחימה לפי התורה מלמדנו שההגנה על עמנו קודמת לזכויות האויב. ולכן, המוסריות בשעת מצור היא דווקא להגן על עמנו על ידי שמונעים מהאויב להתחזק ולתקוף אותנו בעתיד.

25 ראה בדברי הרב קוק פנקס א, בויסק לד.

26 אך ראה בשו"ת בית שמואל (צויין לעיל) סי' ח שהגדיר מלחמת רשות באופן אחר.

27 עיין משיב מלחמה ג, עמוד רמ.

28 שם, עמוד רמה.

29 הרב ישראלי שם; משיב מלחמה שם עמוד רפו.

30 קהלת רבה ז, טז.

ה. בל תשחית במלחמה

מניעת השחתה והרס

בפרשת שופטים נאמר³¹:

"כי תצור אל עיר ימים רבים להלחם עליה לתפשה לא תשחית את עצה לנדח עליו גרון כי ממנו תאכל ואתו לא תכרת כי האדם עץ השדה לבא מפניך במצור. רק עץ אשר תדע כי לא עץ מאכל הוא אתו תשחית וכרת ובנית מצור על העיר אשר הוא עשה עמך מלחמה עד רדתה".

חז"ל³² מלמדים אותנו שלא זו בלבד שאסור להשחית אילנות פרי באופן ישיר, אלא האיסור חל גם כאשר מדובר באופן עקיף, ולכן אסור אפילו למנוע מהאילנות את אספקת המים. וכך הרמב"ם פוסק³³: "אין קוצצין אילני מאכל שחוץ למדינה ואין מונעין מהם אמת המים כדי שייבשו, שנאמר לא תשחית את עצה, וכל הקוצץ לוקה, ולא במצור בלבד אלא בכל מקום כל הקוצץ אילן מאכל דרך השחתה לוקה". בנוסף, הרמב"ם³⁴ כותב שאיסור בל תשחית אינו מצמצם באילנות פרי בלבד, אלא שייך לכל דבר שיש ממנו הנאה לאדם: "ולא האילנות בלבד, אלא כל המשבר כלים, וקורע בגדים, והורס בנין, וסותם מעין, ומאבד מאכלות דרך השחתה, עובר בלא תשחית, ואינו לוקה אלא מכת מרדות מדבריהם". אם כן, הרמב"ם מלמדנו שאפילו במלחמה, יש להימנע מהשחתה והרס, גם כאשר מדובר באופן עקיף. השאלה היא מה הדין כאשר ישנו צורך בהשחתת העצים למען המאמץ המלחמתי?

מתי מותר להשחית?

ישנם שני מצבים שבהם מותר להשחית אילנות פרי: המצב הראשון הוא כדי למנוע עיכוב בתהליך כיבוש העיר, כדברי הספרי³⁵: "לבוא מפניך במצור, הא אם מעכבך לבוא מפניך במצור קצצהו". וכן כדי למנוע מהאויב שימוש באילנות אלו לרעה, כדברי הרמב"ם³⁶: "כי לפעמים תהיה ההשחתה צורך הכבוש, כגון שיהו אנשי העיר יוצאים ומלקטין עצים ממנו, או נחבאים שם ביער להלחם בכס, או שהם לעיר למחסה ולמסתור מאבן נגף". המצב השני שבו מותר להשחית אילנות פרי הוא כדי לבנות כלים שבאמצעותם ניתן יהיה להשתמש בהם לכבוש את העיר כדברי חז"ל³⁷: "וכדברי רבי אלעזר ברבי שמעון תלמוד לומר אתו תשחית

31 דברים כ, יט-כ.

32 ספרי רג.

33 מלכים ו, ח.

34 שם, י.

35 שם.

36 דברים כ, יט.

37 ספרי רד.

וכרתה, עושה אתה ממנו תיקים [=כעין מעקה שלא יפלו העולים על החומה] ונדביאות [=יש גורסין "דוגיאות" = סירות]. ובנית מצור על העיר, עושה אתה לה מיני מטרניאות [=כלי המצור], מביא אתה לה מיני בלסטריאות [=בליסטרה]. וכדברי הרמב"ן³⁸: "מותר אתה לכרות אותו לבנות המצור". חז"ל מלמדים אותנו שמותר להשחית את אילנות פרי, כאשר הם מהווים מכשול במאמץ המלחמתי וכן מותר להשחית אילנות פרי כדי לקדם את המאמץ המלחמתי.

השחתת אילנות פרי כאשר האויב צר עלינו

ראינו שבמצבים מסוימים מותר להשחית אילנות פרי כאשר אנו צרים על האויב. השאלה היא האם מותר להשחית אילנות פרי כאשר האויב צר עלינו? רבינו הלל³⁹ גורס בספרי "והבא עליך במצור קצצהו" (שם רג) ומסביר "כלומר אי [=אם] אתה תצור אל עיר בוא דלא תשחית ולא תכרות, אבל הבא עליך במצור ואית [=יש] לך אילן מאכל מחוץ לעיר כי היכי דלא לסמכו עליה [שלא יסמכו האויבים על אילנות הפרי]". ואם כן, משמע שמתר למנוע מהאויבים שימוש באילנות הפרי על ידי השחתתם. אך רבי דוד פארדו⁴⁰ בפירושו על הספרי 'ספרי דבי רב' מקשה על דבריו של רבינו הלל. מצינו בדברי הימים שחזקיהו סתם את מי הגיחון: "והוא יחזקיהו סתם את מוצא מימי גיחון העליון ויישרם למטה מערבה לעיר דויד ויצלח יחזקיהו בכל מעשהו"⁴¹. מדוע סתם את מי הגיחון? רש"י הסביר⁴²: "כדי שלא יבאו מלכי אשור וימצאו מים לשתות". חזקיהו הבין שאם הגישה למי הגיחון תישאר פתוחה, האויבים שיבואו לצור על ירושלים יוכלו להחזיק מעמד זמן רב על ידי שישתו ממי הגיחון ולכן סתם את המעיין.

אמנם בחז"ל מושמעת ביקורת על חזקיהו⁴³: "תנו רבנן: ששה דברים עשה חזקיהו המלך, על שלשה הודו לו ועל שלשה לא הודו לו... ועל שלשה לא הודו לו: סתם מי גיחון – ולא הודו לו". אם כן, מדברי חז"ל אנו רואים שכאשר נמצאים במצור אין לנו רשות להשחית אילנות פרי או לסתום מעיינות מים ואפילו כדי למנוע זאת מהאויבים. אך רבי דוד פארדו מלמדנו שבתחילה חזקיהו סתם את מי הגיחון מחוץ לעיר כדי שהאויבים לא ישתו ממנו והיטה את מי הגיחון לתוך העיר ועל כך בוודאי הודו לו. אך לאחר מכן חזקיהו סתם לגמרי גם את מי הגיחון שהיו בתוך העיר והוריד את מי הגיחון מתחת לארץ למערבה של ירושלים

38 שם.

39 רבינו הלל ב"ר אליקים מארץ יון חי בראשית תקופת הראשונים.

40 רבי דוד פארדו נולד בונציה בשנת תע"ח ונפטר בירושלים בשנת תק"ג.

41 דברי הימים ב לב, ל.

42 ברכות י, ב, ד"ה סתם.

43 ברכות י, ב.

עד עיר דוד ועל כך לא הודו לו. ולכן, הקושיא על גירסתו של רבינו הלל מתורצת, ואם כן, ניתן להשחית אילנות פרי ולסתום מעיינות מים כדי למנוע זאת מהאויבים שמחוץ לעיר.

השחתת אילנות פרי כדי להחליש את רוח האויב

האם מותר להשחית אילנות פרי כדי להחליש את רוח האויב? הרמב"ם כתב בספר המצוות: "והמצוה הנ"ז היא שהזהירנו מהשחית האילנות כשנצור על עיר כדי להצר לאנשיה ולהכאיב לבכם והוא אמרו יתעלה 'לא תשחית את עצה כי ממנו תאכל ואותו לא תכרות'". אך הרמב"ן כתב בהשגותיו: "וכן בימי המצור להצר לאנשי העיר בהשחתת האילנות שלא יחיו מהם כל זה מותר. לא אסרה תורה אלא השחתה בחנם. ולשון ספרי לבוא מפניך במצור קצצהו. ולשון הרב [=הרמב"ם] במצוה הזו איננו מכוון". נראה שהרמב"ם סבור שהחלשת רוח האויב מהווה רק תועלת עקיפה למאמץ המלחמתי ולכן אינה מצדיקה השחתת אילנות פרי. אך הרמב"ן סבור שאפילו כאשר יש תועלת עקיפה בכך שהמורל של האויב יחלש, מותר להשחית אילנות פרי.

סדרי עדיפויות

בגמרא בבא קמא⁴⁴ נאמר שההיתר להשחית אילנות פרי, חל דווקא כאשר אין באזור הקרוב אילנות סרק [=שאינם אילנות פרי]. ולכן ישנם סדרי עדיפויות בהשחתת האילנות: כאשר יש בחירה בין השחתת אילנות פרי לבין השחתת אילנות סרק, יש להעדיף את אילנות הסרק. אך כאשר אילנות הסרק רחוקים יותר, או שאילנות הפרי מעולים יותר לצורך קורות בניה מאשר השווי של הפירות, ניתן להעדיפם. חז"ל⁴⁵ לומדים את סדרי העדיפויות גם מבניית המשכן: "ועשית את הקרשים למשכן עצי שטים עומדים, למה עצי שטים? לימד הקב"ה דרך ארץ לדורות שאם יבקש אדם לבנות ביתו מאילן עושה פירות, אומר לו ומה מלך מלכי המלכים שהכל שלו כשאמר לעשות משכן אמר לא תביא אלא מאילן שאינו עושה פירות אתם על אחת כמה וכמה".

ההיתר: כאשר התועלת בהשחתה מעל לכל ספק

החת"ם סופר⁴⁶ לומד מהכתוב "רַק עֵץ אֲשֶׁר תִּדְעַ כִּי לֹא עֵץ מֵאֲכָל הוּא אֶתוֹ תִּשְׁחִית", שהתורה מדגישה את חובת הידיעה הגמורה כתנאי להיתר ההשחתה.

"והנלע"ד דהכא (השחתת אילנות פרי) צריך אזהרה טפי להזהר מספיאק משום דלא אסרה תורה אלא כריתה דרך השחתה וא"כ מי שחושב לפי

44 צא, ב.

45 שמות רבה לה, ב.

46 שו"ת חתם סופר ח"ב יו"ד סי' קב.

אומדנא דיליה שזוה הדקל לא טעין קבא או שקורותיו מעולין בדמים וקוצצו אף על גב דאין הדבר ברור ואולי טועה בדמיונו מ"מ הקציצה איננה דרך השחתה כי היה סבור להרוויח בקציצה והוה אמינא דאין זה ספק איסור אלא ודאי היתר. קמ"ל קרא דאיכא קפידא 'אשר תדע' ולא זולת בשום אופן".

ולכן, רק כאשר ישנה וודאות שהשחתת אילנות הפרי תועיל למאמץ המלחמתי, ישנו היתר להשחיתם.

'מבחן הלקמוס'⁴⁷ לטהרת המניע של המלחמה

איך ניתן לדעת האם המניע למלחמה הוא טהור או לא? וכיצד נברר האם מטרת המלחמה היא להביא שלום או מלחמה? התורה מדגישה באופן מיוחד את איסור בל-תשחית במלחמה כי ההשחתה מהווה את 'מבחן הלקמוס' לטהרת המניע של המלחמה בכללותה: "כדי ללמד נפשנו לאהוב הטוב והתועלת ולהדבק בו, ומתוך כך תדבק בנו הטובה ונרחיק מכל דבר רע ומכל דבר השחתה, וזהו דרך החסידים ואנשי מעשה אוהבים שלום ושמחים בטוב הבריות ומקרבים אותן לתורה, ולא יאבדו אפילו גרגר של חרדל בעולם, ויצר עליהם בכל אבדון והשחתה שיראו, ואם יוכלו להציל יצילו כל דבר מהשחית בכל כחם, ולא כן הרשעים אחיהם של מזיקין שמחים בהשחתת עולם והמה משחיתים"⁴⁸. המניע למלחמה מתבטא ביחס להשחתה והרס: אם 'היד קלה על ההדק' ומשחיתים ללא כל צורך, אלא לשם ההרס בלבד, מתברר למפרע שכל המניע למלחמה לא היה טהור. אך אם נזהרים שלא להשחית ושלא להרוס, כי אם לצורך המלחמה וכדי לסיים את המלחמה במהירות ולמנוע שפיכות דמים מיותרת, מתברר למפרע שהמניע למלחמה היה טהור. המלחמה אינה אידיאל, אלא מטרת המלחמה של עם ישראל היא להביא שלום, מלשון שלימות – להביא את העולם לשלימותו המוסרית והרוחנית. ולכן, לא רק המניע צריך להיות טהור, אלא גם האמצעים. כאשר נלחמים לפי מוסריות התורה ונמנעים מהשחתה והרס מיותרים, ממילא מתברר שמטרתנו כל הזמן לא היתה הרס, אלא תיקון.

47 'מבחן לקמוס' הוא בדיקה כימית לאבחון בסיס וחומצה. משתמשים במושג בהשאלה למבחן שמברר את האמת.

48 ספר החינוך תקטז; הרמב"ן עה"ת שם.

1. קדושת המחנה הצבאי

האווירה במחנה הצבאי

בפרשת כי תצא נאמר⁴⁹: "כי תצא מחנה על איביך ונשמרת מכל דבר רע", בפירוש המילים 'מכל דבר רע' חז"ל מסבירים⁵⁰: "תנו רבנן: ונשמרת מכל דבר רע - שלא יהרהר אדם ביום ויבוא לידי טומאה בלילה". השאלה היא היכן המחשבות של החייל נמצאות, מה האווירה במחנה הצבאי, האם זו אווירה של קדושה או חלילה טומאה, האם זו אווירה של אכפתיות או חלילה ניכור, האם זו אווירה של ריעות ופרגון או חלילה דיבורים רעים. התורה מדריכה אותנו להישמר מכל דבר העלול לפגום בקדושת המחנה הצבאי. חז"ל מלמדים אותנו שישנם שני היבטים לקדושת המחנה. ההיבט הראשון הוא ערכיות הבאה לידי ביטוי בצניעות ונקיות וההיבט השני הוא מוסריות הבאה לידי ביטוי בדיבור הגון והימנעות מלשון הרע.

ערכיות

ההיבט הראשון לשמירת אווירה של קדושה במחנה הצבאי הוא שמירה על רמה ערכית ראויה ההולמת לצבא יהודי. כאמור, הערכיות באה לידי ביטוי בצניעות ונקיות: "ויד תהיה לך מחוץ למחנה ויצאת שמה חוץ. ויתד תהיה לך על אזנך והיה בשבתך חוץ וחפרתה בה ושבת וכסית את צאתך"⁵¹. וכדברי הרמב"ם⁵²: "וכן מצות עשה להיות יתד לכל אחד ואחד תלויה עם כלי מלחמתו, ויצא באותה הדרך ויחפור בה ויפנה ויכסה, שנאמר ויתד תהיה לך על אזניך וגו', ובין שיש עמהן ארון ובין שאין עמהן ארון כך הם עושים תמיד, שנאמר והיה מחניך קדוש". עקב הלחצים שהחיילים שרויים בהם במלחמה, ישנה סכנה לנפילה ערכית ולכן יש להקפיד במיוחד על הצניעות והנקיות שמאפשרים לאדם לשמור על צלם אלוקים גם במצבים קשים⁵³.

מוסריות

ההיבט השני לשמירת אווירה של קדושה במחנה הצבאי הוא שמירה על טהרת הדיבור וההימנעות מדיבורים שאינם הגונים. כדברי חז"ל⁵⁴: "דרש בר קפרא, מאי דכתיב: ויתד תהיה לך על אזנך, אל תקרי אזנך אלא על אוזנך, שאם ישמע אדם דבר שאינו הגון - יניח אצבעו באזניו". בנוסף, יש להימנע מדיבורים רעים שפוגמים ברקמה החברתית העדינה

49 דברים כג, י.

50 ע"ז כ, ב.

51 דברים כג, יג-יד.

52 הלכות מלכים ו, טו; סהמ"צ עשה קצג.

53 רמב"ן שם; רש"י הירש, חורב ד, סט.

54 כתובות ה, א.

ובתחושת הריעות של החיילים. הגמרא שואלת מניין לומדים שאין לדבר רע על החבר: "רבי נתן אומר: מ'ונשמרת מכל דבר רע"⁵⁵. רבי נתן מלמדנו ש'דבר' הוא מלשון 'דיבור' ולכן, כאשר נאמר "ונשמרת מכל דבר רע" הכוונה גם להישמר מדיבור רע. הרמב"ן מקשר בין לשון הרע למלחמה: "והוסיפו בו לשון הרע, כדי שלא ירבו ביניהם מחלוקת, ויכו ביניהם מכה רבה מאד יותר מן האויבים". ללשון הרע ישנן השלכות אופרטיביות על הניצחון במלחמה כפי שמצינו⁵⁶ ש"דורו של אחאב עובדי ע"ז היו וע"י שלא היה להן דילטורין היו יורדים למלחמה ונוצחין". עד כאן עסקנו ב'סור מרע', ועתה נעסוק על 'עשה טוב': וכיצד יוצרים אווירה ראויה במחנה.

לימוד תורה

רבי פנחס בן יאיר נותן לנו את הנוסחה ליצירת אווירה של מוסריות וקדושה במחנה הצבאי⁵⁷: "תנו רבנן: ונשמרת מכל דבר רע – שלא יהרהר אדם ביום ויבוא לידי טומאה בלילה. מכאן אמר רבי פנחס בן יאיר: תורה מביאה לידי זהירות...נקיות...טהרה...קדושה וכו'". השלב הראשוני הוא לימוד תורה. עצם לימוד התורה מעמיק באדם את הערכים שלמענם הוא נלחם, וכן כאשר לומדים תורה יודעים ממה יש להישמר⁵⁸. לכן צריך להרבות בלימוד תורה בצבא כאשר לא עסוקים במשימות מבצעיות ובהכנה אליהן. כפי שמצינו שמלאך ה' הוכיח את יהושע לפני כיבוש יריחו שלא עסקו בתורה בלילה⁵⁹: "אמר לו (המלאך ליהושע): אמש בטלתם תמיד של בין הערבים, ועכשיו בטלתם תלמוד תורה!". רש"י⁶⁰ מסביר: "ועכשיו – שהוא לילה, היה לכם לעסוק בתורה, שהרי אינכם נלחמים בלילה". לכן לימוד תורה הוא חלק בלתי נפרד מהמחנה הצבאי בשיגרה ובחירום, שהרי התורה יוצרת אווירה של קדושה ומוסריות במחנה הצבאי ומתוך כך נותנת לנו את הכח להילחם ולנצח⁶¹.

לדבר טוב על חבירו

הזוהר מלמדנו שכשם שיש להימנע מאמירת מילה לא טובה על החבר, כך עלינו להימנע מאי אמירת מילה טובה לחבר⁶². לכן, על כל חייל להרבות בדיבורים טובים המחזקים

55 כתובות מו, א.

56 ירושלמי פאה א, א.

57 ע"ז כ, ב.

58 רש"י שם ד"ה תורה.

59 מגילה ג, א.

60 ד"ה ועכשיו.

61 להרחבה לגבי חשיבות לימוד התורה במחנה הצבאי – ראה במאמרי (פורסם בעלון 'באהבה ובאמונה' של 'מכון מאיר'): סידרת 'החיל והחסן' חלק ג: לימוד תורה בצבא: ודאות ב'ממלכת אי-הוודאות' (גליון 1050).

62 זוהר ח"ג, תזריע מו, ב.

והמשמחים את חבריו. אין לשער את ההשפעה של מילה טובה: "אם ראית אדם שהוא מדבר טוב על חבריו, מלאכי השרת מדברין עליו טוב לפני הקדוש ברוך הוא"⁶³. מילים טובות מעצימות אווירה טובה וקדושה במחנה הצבאי.

הכוח שלנו הוא הרוח

צבא יהודי אינו כמו צבאות אחרים המנצחים רק בזכות הכוח, אלא קודם כל בגלל הרוח: "לא בְּחַיִל וְלֹא בְּכֹחַ כִּי אִם בְּרוּחֵי אֱמֶר ה' צָבָאֹת"⁶⁴. לכן יש משמעות עמוקה למדרגה הרוחנית והמוסרית של הצבא היהודי. לפני שאנו יוצאים החוצה להילחם באויב, עלינו לוודא שבתוך המחנה הצבאי פנימה, אנו מתנהלים מתוך ערכיות ומוסריות. "הליכת ה' בקרב מחנך איננה תלויה באומץ לבך כלפי חוץ אלא באומץ הלב שתכוון כלפי עצמך. עליך לפקח על עצמך ולהישמר מכל רע מוסרי"⁶⁵. כאשר הצבא שומר על קדושת המחנה ומתנהל לפי ערכי התורה, ממילא הוא מקבל סיעתא דשמיא מיוחדת: "כי ה' אלקיך מתהלך בקרב מחנך להצילך ולתת איביך לפניך והיה מחניך קדוש ולא יראה בך ערות דבר ושם מאחריך"⁶⁶.

ז. סיכום

1. המעגל הראשון: הקריאה לשלום

מצד אחד, מטרת המלחמה היא השלום ואם מטרות המלחמה יכולות להתקיים בדרכי שלום, השלום עדיף על מלחמה. אך מצד שני, כל זה מדובר רק לפני המלחמה ולא בעיצומה. כאשר נמצאים במצב של מלחמה, הקריאה לשלום אינה רלוונטית. התורה מבינה את המציאות שאי אפשר באמצעות שלום של פיסת נייר, לשנות ברגע אחד את שנאתו של האויב כלפינו, ולכן כוחה של הקריאה לשלום יפה רק קודם המלחמה. בנוסף, מצד אחד יש חשיבות לפתוח את ידינו לשלום, אך מצד שני יש אלו שמסוכן לפתוח להם את ידינו לשלום, כי ינצלו זאת לרעה. הקריאה לשלום כלפי מי שלא צריך לקרוא לשלום, עלולה להביא למלחמה במקום השלום המיוחל. התורה מלמדת אותנו ששלום אמת יושג רק כאשר האויב מעריך את עם ישראל, מזדהה עם ערכיו, מוכן לוותר על השאיפה לכח ולריבונות ומוכן לעזור לעם ישראל.

63 מדרש משלי יא, כז.

64 זכריה ד, ו.

65 רש"י הירש דברים כג, טו.

66 דברים כג, טו.

2. המעגל השני: מוסריות במצור

מצד אחד, השארת נתיב מילוט במצור מבטאת את השמירה על ערכי המוסר גם בלחימה, אך מצד שני, לא ייתכן לאפשר לאויב לברוח ולהתארגן מחדש לתקוף אותנו בעתיד. ולכן, במלחמת מצוה, לא ייתכן לאפשר לאויב לברוח בשעה שמנסה לתקוף אותנו ואנו מתגוננים מפניו במלחמת הגנה. וכן, במלחמת מנע, לא ייתכן שנאפשר לאויב לברוח, כאשר אנו יודעים שמתכוון למתקפה נגדנו ואנו פועלים כדי למנוע תקיפה עתידית. אך כאשר מדובר במלחמת הרשות (שאינה שייכת לימינו), יש לאפשר נתיב מילוט לאזרחי האויב, אך לא לחיילי האויב אם נשקפת מהם סכנה עתידית של התארגנות מחדש לתקיפה. מוסר הלחימה של התורה מלמדנו שההגנה על עמנו קודמת לזכויות האויב ולכן המוסריות בשעת מצור היא דווקא להגן על עמנו על ידי שמונעים מהאויב להתחזק ולתקוף אותנו בעתיד.

3. המעגל השלישי: בל תשחית במלחמה

מצד אחד, יש להימנע מהשחתה והרס, גם כאשר מדובר באופן עקיף. אך מצד שני, מותר להשחית אילנות פרי כאשר הם מהווים מכשול במאמץ המלחמתי וכן מותר להשחית אילנות פרי כדי לקדם את המאמץ המלחמתי. התורה מדגישה באופן מיוחד את איסור בל-תשחית במלחמה כי היחס להשחתה מהווה את המבחן לטהרת המניע של המלחמה בכללותה. כאשר נלחמים לפי מוסריות התורה ונמנעים מהשחתה והרס מיותרים, ממילא מתברר למפרע שמטרתנו בלחימה לא היתה מלחמה והרס, אלא שלום ותיקון.

4. המעגל הרביעי: קדושת המחנה הצבאי

אמנם זהו המעגל האחרון אך הוא מסכם ומגלה לנו למפרע את סוד הניצחון: לפני שיוצאים החוצה להילחם (וכמובן לכל אורך הדרך), יש לוודא שהאווירה ערכית ומוסרית בתוך המחנה הצבאי. כדי לנצח את האויב מבחוץ, יש לוודא שחזקים ומאוחדים מבפנים.